

**Соціально-культурний аспект людської природи
в контексті філософської антропології
About social and cultural aspects of human nature
in the context of philosophical anthropology**

Авторське резюме. У статті розглядаються підходи до соціокультурного розуміння людської природи у контексті філософської антропології; аналізується сутність протиріч людської природи, закладених у контрадикції між біологічною і соціальною складовими; автор акцентує увагу на розгляді поняття «особистість» в контексті філософської антропології та характеристики статусу людського життя; висувається аргументоване твердження, що світогляд, як рівень філософського осмислення світу, поєднує в собі як біологічні так і соціальні компоненти людської природи. Підкреслюється, що універсальним, трансісторичним принципом суспільного ставлення до людського життя є визнання його безумовної цінності у різних вимірах – релігійному, філософському, науковому. Автор зауважує, що релігійне, зокрема, біблійне вчення наголошує на тому, що цінність людського життя витікає із відчуття власної гідності людини, створеної по Божому образу, розумної істоти, котра приходить на Землю, як, у певному сенсі, представник Бога. У статті наголошується на актуальності нової філософської парадигми, як важливого світоглядного орієнтира, що вимагає сприймати і розуміти біологічну основу людини не як неодмінне, але нейтральне підґрунтя соціального життя, проте як основу, на якій і завдяки якій людина трансформується у культурну й цивілізовану істоту.

Ключові слова: людська природа, особистість, біосоціальна природа, суспільство, цінності, людське життя, світогляд, оточуючий світ.

Abstract. In the paper the approaches to socio-cultural understanding of human nature in the context of philosophical anthropology, analyzes the essence of human nature contradictions inherent in the contradiction between biological and social components; author focuses attention on the concept of "identity" in the context of philosophical anthropology and characterization of the status of human life; put forward a reasoned statement that outlook, as the level of philosophical understanding of the world, combining both biological and social components of human nature. It is emphasized that universal principle transitorychnym public attitudes towards human life is the recognition of its absolute value in different dimensions - religious, philosophical, scientific. The author notes that religious, especially biblical doctrine emphasizes the value of human life that flows from dignity of man, created in God's image, a rational being who comes to Earth as, in a sense, a representative of God. The article stresses the urgency of a new philosophical paradigm as an important ideological guideline that requires perceive and understand the biological basis of man is not as indispensable, but neutral background of social life, but as a basis upon which and through which a person is transformed into a cultural and civilized being.

Keywords: human nature, personality, biosocial nature, society, values, human life, philosophy, physical world.

Постановка проблеми. Протиріччя людської природи, закладені у контрадикції між біологічним і соціальним, соматичним й психічним, універсальним та партикулярним, природним й штучним, раціональним і емоціональним, сакральним й профанним – в умовах нового типу цивілізації є надзвичайно загостреними. Соціокультурний аспект людської природи потребує її більш глибокого філософського аналізу, дослідження структурних рівней і функціональних особливостей людини як біосоціальної істоти.

Аналіз досліджень і публікацій. Концептуальне підґрунтя для подальших трактувань природи людської особистості було закладено у творчому спадку Аристотеля, Боеція, А. Гельвеція, П. Гольбаха, Протагора,

Сенеки, М. Шелера та інших. На сьогоднішній день вагому теоретичну базу для філософського дослідження соціокультурного аспекту людської природи представляють роботи зарубіжних філософів, соціологів, біологів, політологів, у яких розроблені та узагальнені способи і методи цього вивчення, висловлені прогнози про характер розвитку особистості в різних політичних, соціальних та економічних умовах. Заслуговують на увагу роботи К. Вельверде, Л. Грехема, Д. Гусман, Ч. Кулі, Е. Лемберга, Т. Майєра, Ф. Майора, А. Маслоу, Е. Тоффлера, П. Фрейре, Ч. Шеррінгтона та інших. Даний аспект отримав творчий розвиток в доробку вітчизняних – Р. Арцишевського, О. Базалука, Г. Берегової, І. Кального, А. Філатова і російських – О. Акифьєва, О. Асмолова, С. Гессена, П. Гуревича, Р. Карпинської, П. Кузнецова, О. Леонтєва – вчених.

Мета дослідження полягає у визначенні підходів до соціокультурного розуміння людської природи, розкритті сутності протиріч людської природи, закладених у контрадикції між біологічним і соціальним; розгляді поняття «особистість» в контексті філософської антропології; характеристиці статусу людського життя як такого, що зумовлюється імпліцитною самоцінністю людини; дослідженні філософського визначення людини як особливої істоти, уособленої триєдності природного, соціального і духовного.

Виклад основного матеріалу. Соціокультурне розуміння людської природи актуалізує підхід до неї, як до такої, що сформувалася у людини на основі найпростіших моделей спілкування у малих соціальних групах. Подібна природа обумовлена первинними інтенціями, почуттями та установками, такими як відчуття когерентності зі своєю соціальною групою, прагнення спільної згоди, альтруїзм, відчуття справедливості й несправедливості, стандартизованих у соціальному середовищі. У даному контексті природа людини постає як комплекс індивідуальних якостей, беззаперечну соціальну цінність серед яких мають ті, що сприяють духовній діяльності людини, Людини-творця. З цього приводу нейрофізіолог Ч. Шеррінгтон писав: «...властивий організму з прадавніх часів принцип самозбереження якби скасовується «новим порядком речей»; нові форми існування заперечують

форми, що передували їм; на горизонті з'являються нові моральні цінності. Виникає принцип альтруїзму... Цей новий дух, вочевидь, у значній мірі відповідає розвитку людини на нашій планеті» [15, с.26.].

Протиріччя людської природи, закладені у контрадикції між біологічним і соціальним, соматичним й психічним, універсальним та партикулярним, природним й штучним, раціональним і емоціональним, сакральним й профанним – в умовах нового типу цивілізації є надзвичайно загостреними. Соціокультурна характеристика людської природи потребує її ґрунтового наукового аналізу, дослідження структурних рівней і функціональних особливостей людини, зважаючи на її біосоціальну основу.

Саме соціокультурний аспект людської природи актуалізує необхідність звернення до важливого у даному контексті поняття «особистість». Особистість є не тільки предметом психології або педагогіки, вона представляє інтерес і для філософії, суспільно-політичних наук, у певному ракурсі аналізу особистість розкриває свої біологічні особливості як предмет антропології, соматології, фізіології, генетики людини. Аристотель називав людину живою істотою, наділеною розумом або розумною істотою [1], заклавши концептуальне підґрунтя для подальших трактувань особистості. Під особистістю розуміється і «людина в її емпіричній тональності» [10] і людина, що самоактуалізується – з її смаками, цінностями, установками й вибором [12], також особистість трактується як індивідуальна субстанція, що має розумну природу [4].

У контексті даного дослідження конструктивним вбачається підхід іспанського філософа К. Вельверде, котрий наголошував на тому, що особистість – це істота тілесно-духовної природи, тому вона не є річчю, об'єктом дослідження природничих наук. Особистість – це унікальне, проте не єдине у світі «Я», неповторне у власній одиничній єдності, атрибутоване самосвідомістю, зумовленою інтелектуальною природою. Якщо індивід розглядається як істота закрита (але не закрита система), то особистість слід вважати відкритою істотою, котра здатна збагачуватись у процесі

взаємовідносин зі світом, іншими особистостями, з Богом, відповідно, реалізовувати себе саме у відкритості іншим та Богу.

На думку К. Вельверде філософська антропологія повинна мати персоналістську спрямованість, а персоналізм у філософії відстоює позиції вищої цінності особистості перед індивідом. Особистість – це своя власна мета і призначення, вона не тільки виконує функцію репродукції у популяції, але й реалізує саму себе як представника виду і разом із видом. Вочевидь, досконала самореалізація передбачає особисте безсмертя й, відповідно, духовну природу душі. Особистість є «самою собою у тій мірі, в якій віддає себе іншим...Тому особистість існує для суспільства, а суспільство – для особистості. Вони потребують один одного й доповнюють один одного. Особистість є вільною, тому може бути суб'єктом моральних обов'язків. Оскільки ж вона має обов'язки, тому має і права й заслуговує усіякої поваги. У своїх рішеннях вона керується свідомо прийнятими ціннісними судженнями. Отже, особистість має владу над собою та вільно віддає себе» [5].

Виходячи з цього, слід зазначити, що соціокультурний аспект людської природи визначає зміст, засади й напрями формування людської особистості в складі та під впливом соціальних груп, зумовлюючи характерний для конкретних історично-політичних, економічно-соціальних і культурних умов статус людського життя. Мова йде про підтримку соціального порядку й стабілізацію внутрішнього світу особистості – процеси, в яких провідну роль (особливо в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства) відіграють інститути освіти, які «використовуються для перекодування індивіда в особистість на основі навчання мови соціуму» [7, с.84].

Нова цивілізація несе із собою не тільки означені Е. Тофлером [14] нові родинні стосунки і способи життя, іншу економіку, нові політичні зіткнення й трансформовану свідомість, але й модернізоване розуміння статусу людського життя. Визначити статус людського життя – це, на нашу думку, означає виявити й артикулювати засадничі принципи, якими керується суспільство у своєму ставленні до людини у такій мірі, якою воно усвідомлює себе як

суспільство відповідного рівня розвитку. Універсальним, трансісторичним принципом суспільного ставлення до людського життя є визнання його безумовної цінності у різних вимірах – релігійному, філософському, науковому. Релігійне, зокрема, біблійне вчення наголошує на тому, що цінність людського життя витікає із відчуття власної гідності людини, створеної по Божому образу, розумної істоти, котра приходить на Землю, як, у певному сенсі, представник Бога.

Філософський погляд на цінність людського життя визначається закладеними ще традиціями Відродження ставленням до людини як до мікрокосму, асоційованому із центром Всесвіту, як до мети, що зумовлює загальний вектор переходу від традиційного суспільства у його парадигмальному визначенні, до суспільства гуманістично-орієнтованого. Презумпція пріоритету людської особистості над соціумом знаходить своє відображення в наукових розвідках сучасних філософів, зокрема П. Гуревич наголошує на необхідності піддавати критиці суспільство, розмірковуючи стосовно людини, котра є частиною цього суспільства. «Особистісні задатки, людський потенціал все рівно виявляються багатшими наявної соціальної організації. Викривальний пафос філософа тим глибший, чим далі ми просуваємось в сутність власне людських проблем. Людина, як історичне створіння, постійно розвивається. Чим ґрунтовніше вивчаємо ми її багаточисельні риси, тим більше підстав для критики вже сформованого суспільного ладу... Не випадково чисельні мислителі принципово відмовляються шукати витоки суспільного світопорядку, моральних засад, людських потенцій в чомусь іншому, крім самої людини. Людина сама по собі не погана і не хороша. Вона відкрита для самотворення. Це означає, що її можна співставляти із самою собою, тобто, із нерозкритим людським потенціалом» [8].

У науковому, зокрема, біополітичному розумінні цінність людського життя визначається підходом, який у силу своєї специфіки корегує погляд на статус людського життя в суспільстві та на саме поняття «право на життя»;

особистість стає одним із визначальних виявів суспільної реальності й, одночасно – одним із засадничих принципів її існування та еволюції. Подібний аспект трансформує право людини на життя від категорії суб'єктивно-онтологічної до об'єктивно-праксеологічної, тобто від біологічних до соціально-політичних сутності й змісту самого поняття.

На підставі вищевикладеного логічно припустити, що сучасний статус людського життя зумовлюється імпліцитною самоцінністю людини, як органічної частини природи й елементу Космосу, котрій притаманні автокаталітичність саморозвитку і самовдосконалення, двоїста асиметрична детермінація – біологічна й соціальна; також статус людського життя обумовлений положенням та якістю людини у суспільстві. Під якістю ми розуміємо рівень особистісної біосоціальної кваліфікації, який є результатом взаємозв'язку, взаємодії та взаємовпливу самої людини та суспільних і природних компонентів її оточення.

Одним із показників біосоціальної кваліфікації особистості є світогляд як рівень філософського осмислення світу. Людина має власний, неповторний погляд на оточуючий світ, однак аналізувати вона здатна тільки те, з чим вона мала чуттєвий або розумовий контакт. Тобто світогляд – це передусім процес чуттєво-практичної взаємодії людини зі світом, що виявляється у формах відчуття, сприйняття та уявлення. Якщо відчуття є відображенням окремих чуттєвих властивостей предметів, а сприйняття дає цілісний образ про предмет в процесі впливу його на органи чуттів людини, то більш складною формою чуттєвого пізнання є уявлення – відтворення у свідомості людини образу раніше сприйнятого предмету або явища.

Чуттєве сприйняття дійсності, органічно поєднуючись із раціональними формами мислення, сприяє формуванню певного узагальненого погляду людини на оточуючий її світ, предмети, події та явища об'єктивної реальності. Тобто, світогляд – це не просто система знань, але й певні духовні утворення, він надає людині наряду із знаннями про закони функціонування різних сфер суспільного й природного життя ще й відповідне ставлення до них, тому можна

стверджувати, що світогляд поєднує в собі конкретні інтелектуально-розумові й почуттєво-емоційні компоненти та формує певний комплекс інтелектуальних утворень – знання, прагнення, інтуїцію, віру, надію, життєві мотиви, мету тощо [3].

Система поглядів людини на світ і місце її в цьому світі визначає ставлення людини до природного і соціального оточення, формує її особистісні структури. На думку Р. Арцишевського «саме в процесі формування світогляду людина усвідомлює сенс і мету свого життя, визначає свою життєву програму, шлях, найфундаментальніші цінності й орієнтири» [2, с.10].

У межах даного трактування припустимим є твердження, що світогляд, як рівень філософського осмислення світу, поєднує в собі як біологічні так і соціальні компоненти людської природи, синтезуючи пізнавальні, аксіологічні, психічні складники, які зумовлюють ставлення людини до світу, регулюють, координують і корегують людську поведінку.

Філософське визначення людини як особливої істоти дає уявлення про неї, як про уособлену триєдиність природного, соціального і духовного. У контексті досліджень вітчизняних науковців, духовна компонента людського буття розуміється як сутнісна її якість, що втілює в собі активне прагнення знайти найвищий смисл власного існування, співвіднести своє життя з абсолютними цінностями до духовного універсалу загальнолюдської культури. Більшість із них стверджують, що духовність – це індивідуальна вираженість у системі мотивів двох фундаментальних потреб – ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити та діяти для інших [13].

Людина вступає в різноманітні взаємовідносини із оточуючим світом – пізнає, оцінює і перетворює його, відповідно до власних інтересів. Нові знання та пов'язані із ними технології активізують суспільну свідомість у напрямі продукування принципово нових або модернізованих ідей. Якщо у філософському розумінні ідея – це «форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення» [9], то політичною ідеєю можна вважати

каталізуючий імпульс теоретичного пізнання політичної дійсності, а також і практичного, в інтересах суспільства або певних його складових, її перетворення. Політичні ідеї є стимулюючими мисленнєвими моделями світоустрою, але вони не можуть бути загальноживаними для усіх часів і народів. Політична ідея акумулює у собі як бажаний, ідеальний стан об'єкта, так і шляхи, методи й характеристику необхідних ресурсів для її реалізації. П. Гольбах у своєму творі «Система природи або про закони фізичного й світу духовного» розрізняє істинні та хибні ідеї – перші базуються на людській природі, вони є джерелом людського благополуччя і доброчесності; другі, до яких Гольбах відносить, перш за все, релігійні омани, є, на його думку, джерелом усіх негараздів людства й недосконалості суспільного облаштування [6].

Ретроспективний огляд історії людської цивілізації наочно демонструє відповідність певних політичних ідей конкретним історичним умовам, у яких дані ідеї зароджувались, розвивались, інтегрувались у суспільну свідомість, видозмінювались, переходили в наступну історичну епоху, або ставали неактуальними для людства. Глибина й зміст політичних ідей визначається таким чином, що відображення й засвоєння світу в них реалізується у вигляді бажань, прагнень, інтересів, почуттів, емоцій, які виникають у представників певних соціальних груп. Відповідно дані складові й формують суспільне знання стосовно політичних ідей, а також їх місце у ціннісній ієрархії окремих особистостей та суспільства взагалі. Адаптація людства до нового типу цивілізації, яка народжується в політичних катаклізмах і соціальних суперечностях, супроводжується системною кризою практично всіх сфер суспільного життя, радикально змінюючи їх.

Світоглядні позиції окремо узятих особистостей, великих і малих соціальних груп безумовно характеризується мінливістю, зумовленою трансформацією на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства загальних переконань, принципів пізнання, ідеалів, норм, ціннісних установок й, безумовно, ідей – у тому числі й політичних. Зважаючи на згадану вище

множинність сучасності, наголосимо – світогляд кожної історичної епохи живе, діє і розвивається в розмаїтті групових та індивідуальних реальностей.

Світогляд за своєю сутністю – це свого роду індикатор ціннісних орієнтирів людини, на цьому підґрунті базується людське життя із індивідуально іманентними проявами поведінки, принципами і способами пізнання оточуючого світу, переконаннями, інтенціями, установками, орієнтирами та ідеалами. За такого підходу світогляд стає мірилом духовної та інтелектуальної досконалості особи, її внутрішнього багатства, рівня освіченості, гуманізму або мізантропії, тобто того самого рівня, який демонструє ступінь наближення людини до розуміння й усвідомлення абсолютної цінності світу, себе та інших у цьому світові.

Не загострюючи увагу на цінностях як таких, зауважимо, що політичні ідеї, які у комплексі із цінностями та нормами утворюють ідеологію – головний суспільний інструмент об'єднання людей [16], повинні формуватись як такі, що сприятимуть консолідації суспільних інтересів, їхньої трансформації у чітку, сбалансовану, науково обґрунтовану програму дій у напрямі розбудови правової держави та сучасного громадянського суспільства. Сучасне громадянське суспільство, в якому гармонійно поєднуються ринковий базис, гуманістична ідеологія і конституційна демократія, функціонує в продуктивній синергії з ліберально-правовою державою, забезпечуючи гарантії загально визнаних й невідчужуваних прав і свобод громадян.

Основне завдання суспільства, яке позиціонує себе як громадянське, або прагне бути таким, полягає, на нашу думку, у створенні умов життя, адекватних гідності кожної людини, на засадах консенсусно-плюралістичної ідеології за наявності системи цінностей, у якій домінуючі позиції займають базові цінності громадянського суспільства – свобода, справедливість і солідарність. Саме в одвічних загальнолюдських цінностях сучасні політики, зокрема, соціал-демократи (Ф. Вільмар, Т. Майер, Г. Стейнберг та інші) вбачають орієнтири поступового реформування усіх сфер суспільного життя – політичної, економічної, соціальної, правової, духовної, з метою перетворення

цих сфер на моральні, гуманістично спрямовані, функціонуючі на основі суспільної волі заради загального добробуту.

Долаючи вузькі рамки як особистого своєкористя, так і колективного егоїзму, гуманістична етика цінностей здійснює принциповий перехід від етики нігілізму до етики оптимізму – від виправдання перерозподілу суспільного та приватного багатства до утвердження творчої реалізації можливостей особистості і суспільства в процесі змагання і взаємодопомоги, створення гарантованої рівності шансів «на старті» для кожного члена суспільства. Захист інтересів, можливостей і життєвої перспективи людей залежать не тільки від їх «власних моральних поривів, але і моральних переконань, не тільки від їх морально-психологічного настрою, але й і від бажання і здатності діяти зі знанням справи» [11, с.8].

Висновки. З огляду на антропокультурний вимір особистісного й суспільного життя, необхідною, на наше переконання, є нова філософська парадигма, як важливий світоглядний орієнтир, що вимагає сприймати і розуміти біологічну основу людини не як неодмінне, але нейтральне підґрунтя соціального життя, а як основу, на якій і завдяки якій людина трансформується у культурну й цивілізовану істоту, котра діє не тільки у відповідь на виклики оточуючого світу, але й керується совістю, переконаннями, поняттями про культуру, духовність, честь, моральність і обов'язок.

Список літератури

1. Аристотель. Метафизика [Электронный ресурс]/ Аристотель [пер. А. В. Кубицкого]. – М.: изд-во Эксмо, 2006. – 608 с. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/aristotle/metaphisic/metaphisic.html>
2. Арцишевський Р. Світоглядна освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства [Текст] /Р. Арцишевський // Шлях освіти. – №1. – 2008. – С.6-11.
3. Берегова Г.Д. Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні: Монографія [Текст] / Г.Д. Берегова. – Херсон: Айлант, 2012. – 311с.
4. Боэций. Утешение философией и другие трактаты [Текст] / Боэций. [отв. ред. Г.Г. Майоров; перевод В.И. Уколовой и М.Н. Цейтлина]. – М.: Наука, 1990. – 416 с.
5. Вельверде К. Философская антропология [Электронный ресурс] / К. Вельверде [пер. с испан. Г. Вдовиной]. – М.:«Христианская Россия», 2001. – 412с. – Режим доступа: http://www.krotov.info/libr_min/03_v/al/verde_00.html
6. Гольбах П. А. Система природы или о законах физического и мира духовного [Текст] / П.А. Гольбах. – М.: Издательство «Мысль», 1963. – Т.1. – 715с.

7. Гражданское общество в эпоху тотальной глобализации [Текст] / Научн. ред. проф. И.И. Кальной, доц. А.В. Горбань. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 648с.
8. Гуревич П. С. Философия человека Ч.1-2. [Электронный ресурс]. / П. С. Гуревич. – М.: ИФРАН, 1999, 2001. – Режим доступа: <http://psylib.ukrweb.net/books/gurep01/index.htm>
9. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Електронний ресурс] / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с. – Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/1395/53/1/0/>
10. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] / А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304с. – Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/leona01/index.htm>
11. Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение [Текст] / Т. Майер. – К.: Основні цінності, 2000. – 188с.
12. Маслоу А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу [пер. с англ.] – СПб: Питер, 2009. – 352с.
13. Новий тлумачний словник української мови: У 3-х т. [Текст] / [уклад. В.В.Яременко, О.М. Сліпущко]. – К.: Аконіт, 2005. – Т.1. – 928с.
14. Тоффлер Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер [пер с англ. П. С. Гуревич]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781с.
15. Шеррингтон Ч. Интегративная деятельность нервной системы [Текст] / Ч. Шеррингтон. – Л.: Наука, 1969. – 391с.
16. Lemberg E. Ideologic und Gesellschaft [Text] / E. Lemberg. – Stuttgart, 1974. – S. 25.

References

1. *Aristotel. Metafizika (Metaphysics)*. М., 2006, 608 p. Regime to access: <http://philosophy.ru/library/aristotle/metaphisic/metaphisic.html>
2. *Arcyshevsjkyj R. Svitoghjadna osvita v umovakh perekhodu do informacijnogho suspiljstva (Worldview education in the transition to an information society). Shljakh osvity, 2008, no 1, pp.6-11.*
3. *Bereghova Gh.D. Osvitnjo-vykhovnyj potencial filofsjsjkykh znanj u systemi vyshhoji aghrarnoji osvity v Ukrajinі: Monohrafija (Educative potential of philosophical knowledge in higher agricultural education in Ukraine: Monograph)*. Kherson, 2012, 311 p.
4. *Boetsiy. Uteshenie filosofiey i drugie traktaty (Consolation of Philosophy and other treatises)*. М., 1990. 416 p.
5. *Ververde K. Filosofskaya antropologiya (Philosophical Anthropology)*. М., 2001. 412 p. Regime to access: http://www.krotov.info/libr_min/03_v/al/verde_00.html
6. *Golbah P. A. Sistema prirody ili o zakonah fizicheskogo i mira duhovnogo (The system of nature or the laws of the physical world and the spiritual)*. М., 1963. v.1. 715 p.
7. *Grazhdanskoe obschestvo v epohu totalnoy globalizatsii (Civil society in the era of total globalization)*. Symferopolj, 2011. 648 p.
8. *Gurevich P. S. Filosofiya cheloveka Ch.1-2..(Philosophy of Man)*. М., 1999, 2001. – Regime to access: <http://psylib.ukrweb.net/books/gurep01/index.htm>
9. *Kremenj V.Gh. Filosofija: myslyteli, ideji, koncepciji (Philosophy: thinkers, ideas, concepts)*. К., 2005. 528 p. Regime to access: <http://studentbooks.com.ua/content/view/1395/53/1/0/>
10. *Leontj'ev A. Leontev A. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost (Activities. Consciousness. personality)*/ М. 1975. 304p. Regime to access: <http://www.psylib.org.ua/books/leona01/index.htm>
11. *Mayer T. Demokraticheskiy sotsializm – sotsial'naya demokratiya. Vvedenie (Democratic socialism – social democracy. Introduction)*. К., 2000. 188p.
12. *Maslou A. Motivatsiya i lichnost (Motivation and Personality)*. SPb, 2009, 352 p.

13. *Novyj tlumachnyj slovnyk ukrajinsjkoji movy: u 3-kh.* (The New Dictionary of Ukrainian language, in 3 vols.). K., 2005, v.1. 928p.
14. *Toffler E.* Tretya volna (The Third Wave). M., 2004. 781p.
15. *Sherrington Ch.* Integrativnaya deyatelnost nervnoy sistemyi (Integrative activity of the nervous system). L., 1969. 391p.
16. *Lemberg E.* Ideologic und Gesellschaft. Stuttgart, 1974. S. 25.